

на 25 січня 2003 року. Офіційне видання. – Київ: Парламентське видавництво, 2003. 15. Рутковский А. Сшивающие разорванное против рвущих по живому // 2000. – 2009. – №51 (490). – 18-24 декабря. – С. 8.

УДК 321:316.75/167.5

## КОНЦЕПЦІЇ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ ІДЕОЛОГІЇ ТА УТОПІЇ К. МАНГАЙМА ТА П. РІКЕРА

Смірнов А. Р.

*У статті здійснюється порівняльний аналіз розуміння ідеології та утопії К. Мангаймом і П. Рікером. З'ясовуються підходи, які використовували вчені для вивчення цих понять, досліджується взаємозв'язок ідеології та утопії, а також їх вплив на суспільне життя.*

**Ключові слова:** ідеологія, утопія, політичне знання, суспільна свідомість, тип мислення.

*The article contains comparative analysis of understanding the ideology and the utopia by K. Manheim and P. Riker. The approaches used by the scientists to interpretation of these notions have been described, as well as the relations between the ideology and the utopia have been analyzed, including their impact on the social life.*

**Keywords:** ideology, utopia, political knowledge, social consciousness, type of thinking.

У зв'язку з невідсутністю багатьох політичних проєктів в Україні дедалі частіше привертають до себе увагу такі поняття як «ідеологія» та «утопія». Окремі статті присвячені цим питанням, однак взаємозв'язок ідеології та утопії вітчизняними науковцями ще мало досліджений. Натомість в українському перекладі з'явилися однойменні праці відомих зарубіжних авторів Карла Мангайма і Поля Рікера «Ідеологія та утопія» [1, 2]. Мангайм частину своєї книги присвячує таким загальним питанням, як мислення, політичне знання, соціологія знання. Інша частина присвячена з'ясуванню сутності понять «ідеологія» та «утопія», а також їх взаємозв'язку. Вчений виокремлює чотири форми утопічної свідомості: оргіастичний хлілізм анабаптистів, ліберально-гуманістичну ідею, консервативну ідею і соціалістично-комуністичну утопію. Рікер, досліджуючи взаємозв'язок ідеології та утопії, 15 лекцій присвятив ідеології, проаналізувавши праці К. Маркса, Л. Альтюсера,

К. Мангайма, М. Вебера, Ю. Габермаса, К. Гірца. І лише три лекції присвятив питанням утопії, зокрема працям К. Мангайма, Сен-Сімона та Ш. Фур'є. Така непропорційність між лекціями пояснюється кількістю літератури з цих питань. Варто зазначити, що Рікер був почесним професором понад 30 університетів світу, в тому числі Києво-Могилянської академії, де виступав з лекціями у 1993 і 1998 роках.

Метою статті є визначення концепцій взаємозв'язку ідеології та утопії у працях К. Мангайма і П. Рікера. Наше завдання полягає в тому, щоб з'ясувати, які підходи використовували вчені, аби з'ясувати сутність понять «ідеологія» та «утопія», у якому взаємозв'язку, на їхню думку, перебувають ці явища, а також вплив ідеології та утопії на суспільне життя.

Щоб визначити відмінності в підходах до розуміння ідеології та утопії К. Мангайма і П. Рікера, наведемо визначення цих понять у «Політологічному енциклопедичному словнику». Політична ідеологія розглядається як «система концептуально оформлених уявлень, ідей і поглядів на політичне життя, яка відбиває інтереси, світогляд, ідеали, умонастрої людей, класів, націй, суспільства, політичних партій, громадських рухів та інших суб'єктів політики» [3, с. 226.]. Політична ідеологія може розглядатися як форма суспільної свідомості й як явище культури. В словнику зазначається, що остання може містити, поряд зі справжніми знаннями, також і хибні уявлення про політичні процеси, відносини і стан політичного життя, що проявляється в політичних міфах, утопіях. Поняттям «політична утопія» визначають «ідеї, уявлення про ідеальні суспільства, які є продуктом абстрактного мислення і не ґрунтуються на знанні реальних процесів суспільного життя» [4, с. 684-685].

Мангайм переконаний, що жодна ідея не виникає у «вакуумі», вона не може еволюціонувати просто від іншої ідеї, а має багатоаспектні зв'язки з соціальним буттям. Новим емпіричним методом у дослідженні буттєвої зумовленості фактологічного мислення вчений визначає соціологію знання. Остання повинна аналізувати ідеї, визначаючи їхні інтенції та контекст появи в суспільній думці, а також виявляти їхні ідеологічний та утопічний елементи.

Поняття «ідеологія» Мангайм розуміє у двох значеннях: частковому (партикулярному) і тотальному. Варто зазначити, що до визначення цього поняття автор підходить через розуміння колективного або індивідуального суб'єкта, який є автором цих «ідей», і функціональне призначення яких ми виводимо з буттєвої ситуації суб'єкта. Відповідно часткове поняття ідеології існує в тих випадках, коли це слово означає, що ми не віримо певним «ідеям»

та «уявленням» супротивника, бо вважаємо їх більш-менш свідомим спотворенням реальних фактів, істинне відтворення яких не в його інтересах. Тотальне поняття ідеології включає ідеологію епохи або конкретної історичної чи соціальної групи, маючи на увазі самотуність і характер цілісної структури свідомості відповідної епохи або групи.

Загальне і тотальне поняття ідеології в розумінні Мангайма має два типи: 1) судження, позбавлені оціночних компонентів; 2) судження з оціночними компонентами та гносеологічно-метафізичною спрямованістю. В першому варіанті питання про «правильність» ідей не ставиться, а з'ясовуються зв'язки між структурою свідомості та соціальною ситуацією. В цьому випадку ідеологічний характер людського мислення не пов'язується з неправдою, брехнею, а означає переплетіння мислення з буттям. «Мислення людини твориться не в стані вільного польоту у вільному соціальному просторі, воно завжди є укоріненим у певній соціальній сфері» [1, с. 99]. Другий тип включає оціночне поняття ідеології. Тут завдання полягає в тому, щоб у сукупності норм, типів мислення і схем орієнтації одного й того ж часового періоду відділити істинне від хибного, справжнє від несправжнього.

Мангайм стверджує, що утопічною є свідомість, яка не відповідає буттю. «Невідповідність проявляється завжди в тому, що така свідомість у своїх відчуттях, мисленні і діяльності орієнтується на чинники, яких немає в цьому «бутті» [1, с. 209]. Однак, вчений називає утопічною не будь-яку орієнтацію, що не узгоджується з дійсністю, а лише ту, яка, поступово переходячи в дію, частково або повністю руйнує спосіб життя, котрий існує у відповідний момент часу. Тобто у Мангайма ознакою утопії є не нездійсненність, а прагнення зруйнувати дійсність.

Рікер вважає, що суспільну реальність конституює суспільна уява. Остання діє як конструктивним, так і деструктивним чином, стверджуючи та ставлячи під сумнів наявний стан речей. Одна з функцій уяви – це, безперечно, збереження речей у формі образів чи картин. «Картина зберігає тотожність, тоді як вигадка завжди каже щось інше». На думку Рікера, може існувати діалектика самої уяви, яка реалізується у співвідношенні між картиною та вигадкою, а в суспільній реальності – у співвідношенні між ідеологією та утопією [2, с. 374].

Рікер визначає ідеологію як «процес певного спотворення і приховування, за допомогою якого індивід чи група виявляє своє становище, насправді достеменно не знаючи і не усвідомлюючи його». Утопією позначається «певний тип суспільної мрії, незалежно від першого реального кроку в напрямі створення нового суспільства» [2, с. 6]. Вчений наголошує, що суспільне життя може

бути спотворене лише тому, що воно має символічну структуру. Всюди, де живе людина, «будь-який несимволічний спосіб існування, і тим більше – несимволічна дія, стає принципово неможливою». Остання ж «безпосередньо скеровується культурними зразками, які надають шаблони та начерки для організації соціальних та психологічних процесів» [2, с. 19]. Рікер також зазначає, що ідеологія ніколи не буває чистішою власною позицією, – це завжди позиція когось іншого, завжди їхня ідеологія. Утопії, на його думку, навпаки відстоюють ті, хто їх створив.

Визначення, подані в словнику, показують якісні характеристики ідей, які в певній сукупності становлять ідеологію або утопію. Мангайм ці поняття визначає за допомогою соціології знання, Рікер – через поняття «суспільна уява». Різниця підходів цих дослідників полягає в такому: перший вважає, що мислення залежить від соціального буття, другий – що уява творить реальність. Спільним у Мангайма і Рікера є оціночне розуміння цих понять, тобто через ставлення до них.

Мангайм наголошує, що розуміння ідеології часто пов'язують з проблемою «хибної свідомості». Вважається, що мислення опонента є ірреальним стосовно практики, точніше стосовно практики політичного діяча. «Теоретична свідомість є хибною тоді, коли вона у своїй «мирській» життєвій орієнтації мислить категоріями, що взагалі непридатні для орієнтації на цій стадії буття» [1, с. 112]. Причинами можуть бути застарілі або віджилі норми і форми мислення, що втратили своє значення, як і відповідні схеми тлумачення світу. Вони не лише не розкривають дій і вчинків, зовнішнього і внутрішнього світу, а й приховують їхній істинний сенс. Прикладом хибної свідомості є спотворене сприйняття сутності людського буття шляхом його «опредмечування», «ідеалізації» чи «романтизації». Крім того, Мангайм доводить, що основою ідеології є не обов'язково усвідомлена воля до брехні, лицемірства чи приховування правдивої ситуації, а неминучі якісні відмінності в структурі свідомості певних типів суб'єктів, зумовлені їхнім різним положенням у соціально-історичному просторі.

Рікер писав про дію як аналог тексту: «Як і в сфері письма, тут перемагає можливість бути прочитаними, тож гору бере неясність і навіть бажання все заплутати». Ця складність інтерпретації дій у повсякденному житті призводить і до неприпустимих помилок, і до можливості «зробити вигляд, що помилився», наповнює наше життя нюансами і розмаїттям відносин. За Рікером, основне правило герменевтики: «багатоманітність інтерпретацій і навіть їхній конфлікт є не вадою чи недоліком, а гідністю розуміння, яке утворює суть інтерпретації». Російський вчений С. Кара-Мурза зазначає, що це не обов'язково створює із декількох версій

одну узагальнену. Аналізуючи різні версії, можна наблизитися до істини, особливо, коли дійові особи зацікавлені в її приховуванні [5]. Мангайм зазначав, що в моменти глибоких криз блокується здоровий глузд – здатність людини розумно міркувати про стан справ і діяти відповідно до цих міркувань. Необхідність обмірковувати й розуміти те, що відбувається в цей час, стає непосильним навантаженням, і людина намагається втекти від цієї необхідності, сховатися в сфері ірраціонального. В такі моменти, стверджує Кара-Мурза, психологічний захист людини проти маніпуляції свідомістю послаблюється [5].

«Трансцендентними щодо буття», «нереальними» є всі ті уявлення, які не узгоджуються з життєвим ладом. На думку Мангайма, існують дві такі групи уявлень: ідеологія та утопія. Ідеології – це «трансцендентні буття уявлення, зміст яких *de facto* ніколи не досягає реалізації» [1, с. 211]. Утопії також трансцендентні щодо буття, бо й вони орієнтують поведінку на елементи, відсутні у реальному житті, однак вони не є ідеологіями в міру своєї спроможності до трансформації історичної дійсності через протидію їй, а тому і наближення її до своїх уявлень. Розрізнити ідеологію та утопію за таким принципом надзвичайно важко. Мангайм вважає, що це залежить від конкретної ситуації. «Соціальні верстви, котрі уособлюють існуючий соціальний і духовний лад, будуть вважати дійсними ті структурні зв'язки, носіями яких є вони самі, тоді як опозиційні групи відповідного прошарку будуть орієнтуватися на паростки і тенденції нового соціального ладу, який і є метою їхніх прагнень і становлення якого власне й відбувається завдяки їм. Представники певного зрізу реального життя називають утопією всі ті уявлення, які є принципово нездійсненними з їхньої точки зору» [1, с. 213].

До зіставлення ідеології та утопії П. Рікер слідом за К. Мангаймом підійшов з позиції неадекватності. На думку Рікера, ідеологія має справу з трьома рівнями: спотворенням, легітимацією та ідентифікацією. Утопія також працює з цими рівнями. «Як ідеологія є спотворенням, так і утопія є фантазією – нездійсненою цілком. ... там, де ідеологія є легітимацією, утопія протиставляє себе чинній владі ... найвища функція ідеології полягає у збереженні ідентичності особи чи групи, так і найвища функція утопії – це дослідження того, що Раєр називає «побічними можливостями реального» ... тут буття є шляхетним, але й буття деінде може виявитися іще кращим» [2, с. 373]. Рікер зазначає, що наша ідентичність складається не лише з нашого теперішнього та нашого минулого, а й з наших сподівань на майбутнє.

Розглядаючи утопії, Рікер з'ясовує, що у них немає тематичної єдності, тому шукає цю єдність у їхніх функціях. Основною

функцією утопії вчений вважає розвиток нових, альтернативних перспектив. «Уява – через свою задіяність в утопії – відіграє конститутивну роль і допомагає нам переосмислити природу нашого суспільного життя... завдяки утопії – відходячи трохи вбік – ми маємо можливість радикально переосмислити, що таке сім'я, споживання, влада, релігія тощо ... фантазія про альтернативне суспільство і його екстерналізація у «ніде» є найскладнішим випробуванням реального» [2, с. 25].

На думку Рікера, найрадикальніша функція утопії невіддільна від найрадикальнішої функції ідеології. Вирішальним моментом для них обох є проблема влади. Існування утопії певною мірою вказує на брак довіри до влади. Рікер, як і Мангайм, зазначає, що ідеологія та утопія не стають патологічними явищами в один і той же момент. Ці явища мають як негативні, так і позитивні функції.

Дослідник Л. Поляков зазначає, що Рікер намагається подолати «об'єктивістський», науково-критичний і викривальний підходи до ідеології та утопії і помістити їх усередину універсальної символічної структури діяльності як необхідні і взаємодоповнюючі форми духовної репрезентації цієї діяльності. Запропонована Рікером теоретична модель взаємодії ідеології й утопії стає завершальним етапом методологічної стратегії. Дж. Тейлор вважає, що у Рікера вони виконують різні, однак попарно зв'язані функції. На початковій стадії взаємодії ці феномени виступають у найбільш позитивній функції. «Якщо найкраща функція ідеології – це інтеграція, збереження ідентичності особистості і групи, то найкраща функція утопії - розробка можливого». Підкреслюється, що хоча намірами утопії є потрясіння реальності, вона водночас і дистанціюється від будь-якої реальності. Утопія – це постійний ідеал, те, чого ми прагнемо, але що ніколи не вдається нам повністю [6, ст. 330].

Рікер виокремлює три основні внески Мангайма щодо проблеми утопії. «Це, по-перше, спроба створити загальне уявлення, робочу гіпотезу, яка б охоплювала поле досліджень. По-друге, спроба зорієнтувати нас у розмаїтті утопій, подолавши це розсіяння, цю розкидану множинність за допомогою типології. І по-третє, спроба сказати щось про неминучу рухливість цієї типології» [2, с. 330].

Системи знання, оформлені в ідеології, Мангайм розглядає як інструменти колективних дій, які забезпечують реалізацію тих чи інших соціальних інтересів. У словниках підкреслюється важливість для соціології його ідей про «екзистенційну детермінацію» знання, про «колективне підсвідоме» в заснуванні знансєвих систем, про «реляціонізм» множинності «перспектив» бачення реальності, про співвідношення науки й ідеології, партикулярної і тотальної ідеології, ідеології та утопії, про роль інтелектуалів у синтезі «перспектив» бачення [7].

Будь-яка ідеологія полягає в тому, щоб зберегти статус-кво. Утопія навпаки спрямована в майбутнє. Групи, інтереси яких закладені в утопії, прагнуть зайняти домінуючу позицію в суспільстві. На думку Мангайма, прихід цієї групи до влади перетворює утопію на ідеологію. «Ідеї, котрі виявилися згодом лише уявленнями, що слугували прикриттям для суспільного ладу, який згасав чи виникав, були ідеологією; ті ж ідеї, що адекватно втілювалися в наступному суспільному ладі, – відносною утопією» [1, с. 15]. Мангайм спільною рисою ідеології та утопії визначає неузгодженість, відхилення від стану справ у дійсності. Їхня відмінна риса в тому, що утопія постійно перебуває в процесі здійснення, а ідеологія – ні, тому що вона є узаконенням того, що існує.

Отже, Мангайм робить наголос на зв'язку з практикою, з'ясування причин, через які виникли певні ідеї, а віднесення певних ідей до ідеологічних чи утопічних, на його думку, залежить від суб'єкта, а особливо від його соціального становища. Вчений стверджує, що всі наші висловлювання зумовлені інтересами, про які ми не знаємо. Цей підхід деякі вчені у США називають парадоксом Мангайма, оскільки така логіка свідчить, що ми не можемо створити неідеологічну теорію ідеології.

Рікер акцент робить на уявленнях, які, на його думку, функціонують двома способами. «З одного боку, вони можуть зберігати лад ...уявлення в цьому випадку матимуть вигляд картинки. Однак, з іншого боку, уявлення можуть виконувати підриzną функцію і спрацьовувати як прорив» [2, с. 325]. До першого типу уявлень вчений відносить ідеологію, котра виконує функцію збереження, консервації, а до другого – утопію, яка є «поглядом збоку».

На думку Мангайма, люди стають більше пристосовані до дійсності, перебіг подій у сучасному світі веде до поступового зникнення будь-якої неузгодженості, а відтак відбувається занепад утопій. Вчений передбачає, що у майбутньому можна було б досягти абсолютної відсутності ідеології та утопії у світі, де б відбувалася лише постійна репродукція. Мангайм застерігає, що знищення ідеології означало б кризу для певних соціальних прошарків, а зникнення утопії зумовило б зміну всього розвитку людства. «Зникнення утопії створить статичну предметність, у якій людина сама перетвориться на предмет ...втратить волю до творення історії і здатність до її розуміння» [1, с. 277].

Проведений аналіз дозволяє зробити такі висновки:

Мангайм упевнений, що мислення залежить від соціального буття. Мислення людини не є індивідуальним, не є відокремленим від групи, до якої вона належить. Індивід розвиває думки, які були

висловлені до нього. Критерієм реальності, на думку Мангайма, є політична практика. Натомість Рікер вважає, що реальність творить уява, що суспільне життя має символічну природу, бо інакше його не можна було б спотворити.

Схожим є визначення вченими ідеології та утопії через оціночне ставлення до них. Наголошується, що поняття «ідеологія» завжди вживається стосовно позиції когось іншого, а утопію відстоюють ті, хто її створив. Мангайм вважає, що основною ознакою утопії є не її нездійсненність, а прагнення змінити реальність. Натомість Рікер визначає утопію як певний тип суспільної мрії, незалежно від того, чи будуть зроблені реальні кроки до її втілення.

Обидва вчені зазначають, що ідеології і утопії містять як негативні, так і позитивні аспекти. Основна позитивна роль ідеології – це інтеграція суспільства, а негативна – спотворення думок та інтересів. Утопія відірвана від реальності, однак саме вона сприяє змінам у суспільних взаєминах. Рікер і Мангайм дійшли висновку, що утопія дає можливість переосмислювати суспільне життя і творити історію.

**1.** Мангайм К. Ідеологія та утопія / Карл Мангайм / Пер. з нім. – К.: Дух і літера, 2008. – 370 с. **2.** Рікер П. Ідеологія та утопія / Рікер Поль / Пер. з англ. – К.: Дух і літера, 2005. – 386 с. **3.** Чередниченко А. П. Ідеологія політична / А. П. Чередниченко // Політологічний словник / [упоряд. В. П. Горбатенко; за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка]. – [2-е вид., доп. і перероб.]. – К.: Генеза, 2004. **4.** Пазенок В. С. Утопія політична / В. С. Пазенок // Політологічний словник / [упоряд. В. П. Горбатенко; за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка]. – [2-е вид., доп. і перероб.]. – К.: Генеза, 2004. **5.** Кара-Мурза С. Г. «Манипуляция сознанием» / С. Г. Кара-Мурза [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [lib.itdevelop.ru/POLITOLOG/karamurza.txt](http://lib.itdevelop.ru/POLITOLOG/karamurza.txt). – Назва з титул. екрану. **6.** Поляков Л. В. Идеологическое измерение современной России. Методология исследования российской модернизации [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.politstudies.ru/N2004fulltext/1997/3/2.htm>. – Назва з титул. екрану. **7.** Абушенко В. Л. Социология знания / В. Л. Абушенко // Социология: Энциклопедия / [сост. А. А. Грицанов, В. Л. Абушенко, Г. М. Евелькин, Г. Н. Соколова, О. В. Терещенко]. – Мн.: Книжный Дом, 2003. – 1312 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://slovari.yandex.ru/dict/sociology/article/soc/soc-1106.htm>. – Назва з титул. екрану.



## ПРОБЛЕМА ПОВЕРНЕННЯ В УКРАЇНУ КУЛЬТУРНИХ ЦІННОСТЕЙ

*Українець Н. П.*

*У статті аналізується діяльність Національної комісії з питань повернення в Україну культурних цінностей. Висвітлюються передумови її виникнення, основні функції та завдання. Серед найважливіших питань, що стоять перед Комісією, – розшук і повернення втрачених національних культурних надбань.*

**Ключові слова:** культурні цінності, історико-культурна спадщина, державна політика, світова культура.

*The article analyzes activity of the National Commission on Returning Cultural Values to Ukraine. The preconditions of its foundation, basic functions and tasks are reviewed. Among the most important problems for Commission to solve there are searching and returning lost national cultural gains.*

**Keywords:** cultural values, historical and cultural heritage, state policy, world culture.

Перші місяці незалежності висунули на порядок денний питання, яке мало загальнонаціональне значення. Мова йшла про створення спеціальних владних інституцій, які мали займатися з'ясуванням масштабів збитків, складанням реєстрів та віднайденням можливостей повернення предметів історико-культурної спадщини, які в силу певних обставин опинилися поза межами України. Саме з цією метою рішенням Уряду держави 28 грудня 1992 р. була створена Національна комісія з питань повернення в Україну культурних цінностей (далі – Нацкомцінностей). Відтак Уряд ухвалив також інші постанови: «Про затвердження Положення про Національну комісію з питань повернення в Україну культурних цінностей» від 18. 06. 1993 р. № 464, «Про Національну комісію з питань повернення в Україну культурних цінностей» від 05. 10. 1996 р. № 1241 та Положення про неї, затверджене Мінкультури України 18. 10. 1996 р. № 504-а. Згодом Президент України виніс указ «Про Положення про Національну комісію з питань повернення в Україну культурних цінностей» від 16 січня 1998 р. № 21/98.

Новостворена Нацкомцінностей одразу почала формувати державну політику і реалізовувати її у реституційному полі. До речі, відзначимо, що провідні європейські країни, такі як Німеччина, Польща, Угорщина, розробляли ці питання майже піввіку. Голова